

ΧΩΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΕ ΑΣΥΜΒΑΤΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ. ΣΚΕΨΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΩΝ ΣΤΑ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΤΗΣ ΛΕΩΦΟΡΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ

Άννη Βρυχεία*

* Καθηγήτρια, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, e-mail: annie@central.ntua.gr.

1. Εισαγωγικά

Η Ολυμπιάδα αποτελεί για την Αθήνα το μεγάλο «εθνικό» γεγονός. Έτσι προβάλλεται. Στην πραγματικότητα όμως, πίσω από το ιδεολόγημα της επιστροφής των αγώνων στον τόπο που τους γέννησε, με την Ολυμπιάδα επιχειρείται –είναι αλήθεια, με μεθόδους τριτοκοσμικού πα-

ροξισμού– η είσοδος και της Αθήνας στο διεθνές χρηματιστήριο των πόλεων, στα μονοπάτια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Πολλές πόλεις σήμερα στον ευρωπαϊκό και το διεθνή χώρο μετασχηματίζονται ήδη, βίαια και δραματικά, με χρόνους εικονικής πραγματικότητας, σε σύγκρουση με τη ζωή. Και αυτοί οι μετασχηματισμοί συμπα-

ρασύρουν, στριμώχνουν, ανατρέπουν τους πολλαπλούς βιωμένους χρόνους, ισοπεδώνουν ιστορίες, μνήμες, τόπους, τοπία και ανθρώπους, ισοπεδώνουν την πολύτιμη βιοματική–ατομική ή συλλογική– χωροχρονική εμπειρία, δηλαδή τις ταυτότητες και την προοπτική για την πόλη, σε μια

Προσφυγικά Λεωφ. Αλεξάνδρας 2004



εποχή που και ολόκληρος ο πλανήτης αστικοποιείται επίσης βίαια.¹

«Στεναχωριόμουν γιατί δε μ' αφήνανε να περπατήσω στην πόλη...» – μονόλογος-κραυγή μετανάστριας (Κατζουράκης κ.ά 2001: 105).

«Οι εργάτες αρνούνται τη μεταφορά τους στην περιφέρεια και επιθυμούν μια κατοικία στην πόλη. Βρίσκουν εκεί πηγή χαράς και δυνατότητες συλλογικών δραστηριοτήτων» – απόφαση των εργατών του Παρισιού με αφορμή τη Μεγάλη Έκθεση του 1867 (Βρυχέα 2003: 47, 108).

2. Αποσαφηνίσεις, αφητηριακές οριοθετήσεις, μεθοδολογικές διευκρινίσεις

Η συζήτηση για τους ορατούς πια μετασχηματισμούς των πόλεων έχει ανοίξει. Συχνά με θολές τις προθέσεις των αφητηριακών ερωτημάτων, οι τάσεις, οι «νέες αναπτυξιακές» επιλογές, οι χωρικές αποδιοργανώσεις καταγράφονται και αναλύονται χωρίς να συσχετίζονται με συγκεκριμένες πολιτικές, για να νομομοποιηθούν στη συνέχεια ως «φυσικά» φαινόμενα αναπότρεπτα, ως ο μονόδρομος για το μέλλον της πόλης τον 21ο αιώνα. Ίσως σήμερα περισσότερο παρά ποτέ οι όποιες σκέψεις για τα χωρικά φαινόμενα και την πόλη να απαιτούν πολιτικές και ιδεολογικές διευκρινίσεις και καθαρές οριοθετήσεις, ως προς την πλευρά από την οποία επιχειρείται η ανάγνωση και με τι στόχους.

Όσα ακολουθούν εδράζονται στις παρακάτω αφητηρίες θέσεων και μεθόδου:

1. «Ξεχάστε την Αφρική της υπαίθρου. Η Αφρική μεταμορφώνεται σε μια μεγάλη πόλη, με βασικό κερδοσκοπό από την πώληση της δημόσιας γης το κράτος» (προφορική εισήγηση εκπροσώπων από τη Σενεγάλη στο ΕΚΦ στη Φλωρεντία, Νοέμβριος 2002, στην ημερίδα «Για το δικαίωμα στην πόλη και την κατοικία»).



α) Οι μετασχηματισμοί που συντελούνται στην πόλη τα τελευταία χρόνια καθορίζονται από τους «κερδοσμένους» του χώρου, χωρίς τη στοιχειώδη κοινωνική συναίνεση, η οποία εξάλλου δεν αναζητείται μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές, οι οποίες, απελευθερωμένες από την υποχώρηση του κράτους πρόνοιας, παράγουν τις κρίσεις, «τη γυμνή πόλη». Ακυρώνουν την έννοια του/της πολίτη, με την καταπάτηση βασικών δικαιωμάτων, ιδιωτικοποιούν τον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο, εντείνουν τους κοινωνικούς και χωρικούς αποκλεισμούς και τις διακρίσεις, προχωρούν αυταρχικά στην ποινικοποίηση της φτώχειας, στην καταστολή, στη στρατιωτικοποίηση του αστικού χώρου (Χατζημιχάλης 2003), με αποτέλεσμα την πλήρη διάλυση της συνοχής του κοινωνικού και χωρικού ιστού σε επίπεδο πόλης. Βιώνουμε μια διαδικασία μετάβασης από το κοινωνικό κράτος στο ποινικό κράτος, όπως γράφτηκε (Βακάν 2002), με αρνητικές επιπτώσεις και στο χώρο της πόλης.

«Όσο ο ήλιος βρίσκεται πάνω από τον ορίζοντα, οι μποέμ των πόλεων μπορούν να κυκλοφορούν στους δρόμους, αντίθετα, τη νύχτα οφείλουν να αποσύρονται, αλλιώς διατρέχουν τον κίνδυνο να συλληφθούν ως αλήτες...» – από άρθρο με τίτλο «Η πόλη, το τέρας των σύγχρονων καιρών», σε αρχιτεκτονικό περιοδικό του 1840 (Βρυχέα 2003: 47).

β) Αυτή η προοπτική για το μέλλον της πόλης δεν αποτελεί μονόδρομο. Η χωρική διάσταση των φαινομένων αποτελεί ένα διακριτό τμήμα στη γενικότερη συζήτηση αμφισβήτησης της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Το Παγκόσμιο και το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ έχουν συμπεριλάβει για έρευνα, διάλογο και κοινή δράση τα ζητήματα της πόλης και της κατοικίας στις θεματικές τους. Αντίστοιχα, τα κινήμα-

τα πόλης ριζοσπαστικοποιούνται και αποκτούν νέους ρόλους και δυναμική ενταγμένα στο Κοινωνικό Φόρουμ.

γ) Έχει ίσως ιδιαίτερη σημασία σήμερα να κατανοήσουμε πώς μορφοποιούνται οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές στο επίπεδο της πόλης, αλλά και για κάθε πόλη ξεχωριστά, καθώς κάθε πόλη είναι και μια ξεχωριστή περίπτωση. Αλλά και να διευρύνουμε τους ορίζοντες αντίστασης, δράσης, ιδεών, νέων κοινωνικών πρακτικών που έχει ανοίξει το κίνημα για τα ζητήματα της πόλης στα πλαίσια του Κ.Φ., παράλληλα με τις θεωρητικές διερευνήσεις.

δ) Ίσως σήμερα περισσότερο παρά ποτέ η σχέση και η σύνδεση θεωρίας και πράξης ενδιαφέρει δομικά τη συζήτηση για την πόλη από την πλευρά των ιδεών που αμφισβητούν το μονόδρομο της πόλης-επιχείρησης.

Με υπόβαθρο τις παραπάνω διευκρινίσεις, θα επιχειρηθεί η σκιαγράφηση των τάσεων μετασχηματισμών που διακρίνονται σήμερα γενικότε-

ρα στο χώρο της πόλης, αλλά και της Αθήνας ειδικότερα, από την πλευρά των «ταλαιπωρημένων του χώρου» (Agier 2003), ώστε και η συγκεκριμένη εμπειρία που αφορά το συγκρότημα των προσφυγικών κατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας να κατανοηθεί, ενταγμένη μέσα σε αυτό το πλαίσιο.

3. Στρατηγικές για την πόλη/τάσεις μετασχηματισμών, στα μονοπάτια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης

α. Ο ανταγωνισμός των πόλεων και τα κοινωνικά κινήματα

Η κυριαρχία σήμερα ενός άγριου καπιταλισμού, που θέλει τα κέρδη πάνω από όλα, καταστρέφοντας στο διάβα του τη φύση και ό,τι ανθρωπινό, έχει αρχίσει να κάνει ορατές τις επιπτώσεις της στο χώρο της πόλης. Κάθε πόλη προσπαθεί να ανέβει στην ιεραρχία των πόλεων, στην κούρσα

για την προσέλκυση κεφαλαίων, εταιρειών και τουριστών, με αποτέλεσμα η πόλη ολόκληρη να μετασχηματίζεται σε μια επιχείρηση, οι λειτουργίες του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης να αποκτούν τα χαρακτηριστικά εμπορικής εταιρείας, με το δήμαρχο επικεφαλής ως μάνατζερ. Ταυτόχρονα εκπίπτει η ανάγκη για πολεοδομικό σχεδιασμό, ο οποίος στόχευε σε μια στοιχειώδη ισορροπία μέσω ενός ρυθμιστικού ρόλου των δημόσιων φορέων. Η υποχώρηση του κράτους πρόνοιας συμπαρέσυρε τα πολεοδομικά σχέδια και άφησε ανοιχτό το δρόμο στις αποσπασματικές μεγάλες παρεμβάσεις χωρίς συνάφεια, κατακερματίζοντας το χώρο της πόλης.

Παράλληλα, ο λόγος για την πόλη μέσα από μια μεγάλη παραγωγή έργων των «ειδικών για την πόλη» προσανατολίστηκε στο να στηρίξει θεωρητικά αυτό το συγκεκριμένο μέλλον της πόλης ως μονόδρομο, ακριβώς όπως συμβαίνει από τους

Προσφυγικά Λεωφ. Αλεξάνδρας 2004



αντίστοιχους ειδικούς και για την οικονομία. Πολλοί μίλησαν για το τέλος της πόλης-άστεως των πολιτών όπως τη γνωρίσαμε. Από άλλους –με μεγαλύτερη συνείδηση για το ρόλο που συνεχίζουν να παίζουν οι πόλεις ως τόποι στρατηγικής– επιχειρήθηκαν νέοι προσδιορισμοί για την πόλη: από τη βιομηχανική πόλη στη μετα-πόλη, τη μεγα-πόλη, τη network-πόλη, την terminal-πόλη, τη mobile-πόλη.

Ταυτόχρονα, στην ίδια κατηγορία έργων κάθε διαφορετική άποψη εξουδετερώνεται ως ξεπερασμένη ή αναχρονιστική, ως ένας ρομαντισμός στραμμένος στο παρελθόν. Επιστρατεύονται επιχειρήματα μέσα από συγκριτικές σκηνές και πλαστά διλήμματα, για παράδειγμα ανάμεσα στη βρύση –τόπο συνεύρεσης των ανθρώπων στο παρελθόν– και τις δυνατότητες της τεχνολογίας, ενώ στη συνέχεια με λογικά άλματα επιχειρείται η δημιουργία συνείδησης ότι οι δημόσιοι χώροι είναι άχρηστοι για τη συνεύρεση των ανθρώπων την εποχή του διαδικτύου, και άρα μπορούν να ιδιωτικοποιούνται. Πώς είναι δυνατόν να υποστηριχθεί η «βρύση» έναντι του στιβαρού μονόδρομου του οικονομικού σχεδίου που ξετυλίγεται και για το χώρο της πόλης;

Για την πόλη σήμερα έχει παραχθεί, υπερισχύει και κυριαρχεί ένα θεωρητικό έργο ταυτισμένο με τις επιταγές της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, ακριβώς γιατί: «Οι κυρίαρχοι μπορούν να υπολογίζουν σε πλήθος συνεννοήσεις και συνεννοχές αυθόρμητες ή επί πληρωμή. Η νεοφιλελεύθερη οικονομικο-πολιτική ορθοδοξία που γνωρίζει τέτοια αποδοχή δεν προήλθε αυθόρμητα. Είναι προϊόν παρατεταμένου και επίμονου έργου ενός διανοητικού δυναμικού που συγκεντρώθηκε και οργανώθηκε από αυτούς που πληρώνουν» (Bourdieu 2001: 24).

Σπέρματα και ενός άλλου έργου για την πόλη έχουν παραχθεί, δεν αρκούν όμως.

«Αποτελεσματική δράση μπορεί να έχει μόνο μια δύναμη αμφισβήτησης η οποία θα στηρίζεται σε μια ανάλυση κινητοποίηση, αλλά θα είναι προσανατολισμένη σε τελείως διαφορετικούς στόχους. Οι ερευνητές θα πρέπει να κινητοποιηθούν, να υπερασπιστούν την αυτονομία τους. Θα πρέπει να εφεύρουμε μια καινούργια σχέση μεταξύ των ερευνητών και των κοινωνικών κινημάτων. Μια νέα μορφή οργάνωσης που θα μπορεί να συγκεντρώνει ερευνητές και μαχητικά στελέχη σε ένα συλλογικό έργο κριτικής ανάλυσης και επεξεργασίας προτάσεων, το οποίο θα οδηγήσει σε νέες μορφές κινητοποίησης και δράσης» (Bourdieu 2001: 27, 28).

Αυτή η παρότρυνση του Bourdieu αποκτά ιδιαίτερη σημασία στα ζητήματα της πόλης σήμερα.

Η πόλη-επιχείρηση όμως παράγει ταυτόχρονα και με επιταχυνόμενους ρυθμούς τις κρίσεις και τους πολλαπλούς αποκλεισμούς, άρα και τις αντιστάσεις. Και ενώ η «κρίση της πόλης» αποτελεί κοινή διαπίστωση, από τις κυρίαρχες πολιτικές η θεωρία της κρίσης επαναλαμβάνεται μονότονα, χωρίς να προσδιορίζονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της και κυρίως χωρίς να αναζητούνται κοινωνικές πολιτικές για την αντιμετώπισή της. Κυριαρχεί μια μεταφυσική της κρίσης, ως αναγκαίο κακό, ως φυσικό φαινόμενο ή και ως παραβατικό φαινόμενο.

Σύγχυση όμως εξακολουθεί να επικρατεί και στο λόγο των κρατούντων αλλά και των θεωρητικών που τους στηρίζουν, καθώς διατηρείται μια ρητορική προγενέστερων εποχών, ενώ, αντίθετα, στην πράξη η πόλη μετασηματίζεται με βάση τους κανόνες της αγοράς. Σε σεμινάριο στο Παρίσι «Για το δικαίωμα στην

πόλη και την κατοικία», στα πλαίσια του ΕΚΦ (13/11/2003), κρίθηκε αναγκαίο να προσδιοριστεί με σαφήνεια η πηγή του κακού, ώστε, όπως ειπώθηκε, «να ξέρουμε ενάντια σε τι αγωνιζόμαστε».

Διαπιστώθηκε ότι η πόλη αποτελεί στοιχείο στρατηγικής σημασίας για το νεοφιλελευθερισμό: η κατάκτηση και πάλι, με νέους όρους, κεντρικών σημείων των πόλεων από το διεθνοποιημένο κεφάλαιο, με στόχο τα μέγιστα κέρδη και εις βάρος των δημόσιων πολιτικών για κοινωνικές προτεραιότητες, αποτελεί πολιτική αιχμής στη σημερινή συγκυρία.

Μεγάλοι επενδυτές ψάχνουν περιοχές μέσα στην πόλη –και αυτό συμβαίνει σε όλες τις μεγάλες πόλεις– γιατί, εκμεταλλευόμενοι τις υπάρχουσες υποδομές αλλά και τις δυνατότητες που προσφέρονται για δημιουργία εμπορικών χρήσεων, εξασφαλίζουν διπλή ανταποδοτικότητα και μέγιστα κέρδη σε βάθος χρόνου.

β. Η εξαφάνιση των λαϊκών γειτονιών και η επανεμφάνιση των παραγκουπόλεων στις ευρωπαϊκές πόλεις

Οι ίδιες πολιτικές στο επίπεδο της κατοικίας –με την υποχώρηση του κράτους πρόνοιας– εντείνουν τις ανισότητες και καταστρατηγούν το δικαίωμα στην κατοικία. Ιδιαίτερα κερδοφόρες κρίνονται περιοχές όπου παραδοσιακά υπήρχαν συγκροτήματα κοινωνικών κατοικιών και γειτονιές «μη προνομιούχων ομάδων». Η ιδιωτικοποίησή τους με τη διαμεσολάβηση κρατικών ή δημοτικών φορέων και η παραχώρησή τους σε επενδυτές αποτελούν κομβικά στοιχεία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών.

Καταγράφεται έτσι η τάση μιας νέας επιχειρούμενης εξαφάνισης των λαϊκών γειτονιών από τα κέντρα των



πόλεων –πολλές φορές με αστυνομικά μέσα– με στόχο τη μετατροπή της απελευθερωμένης από «δουλείες γης» σε χώρους εμπορίου. Αυτές οι λαϊκές γειτονιές όμως υπήρξαν παραδοσιακά και χώροι υποδοχής των μεταναστών/τριών, αστέγων και κακώς στεγασμένων. Οι ευρωπαϊκές πόλεις θυσιάστηκαν στο βωμό αυτών των πολιτικών,² και καθώς τα ενοίκια ανεβαίνουν, οι παραγκουπόλεις κάνουν και πάλι την εμφάνισή τους στην Ευρώπη.

γ. Η Αθήνα στα μονοπάτια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης



Η σύντομη σκιαγράφηση των τάσεων και των επιπτώσεων των κυρίαρχων πολιτικών στο χώρο της πόλης που προηγήθηκε βοηθάει να κατανοήσουμε και τα συμπτώματα στη «μικρή μας πόλη», με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους ενταγμένα όμως σε αυτές τις γενικότερες τάσεις. Η διακυβέρνηση στο Δήμο Αθηναίων τα τελευταία χρόνια αντανάκλα σε μικρογραφία αυτή τη διοικητικο-επιχειρησιακή κατεύθυνση. Το σχέδιο εξαφάνισης των προσφυγικών συνοικιών, οι ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων χώρων και ακτών, η περίφραξη και καγκελόφραξη υπαίθριων χώρων, η υποταγή των πάντων, ακόμα και της ιστορίας των τόπων, στη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων, σε συνδυασμό με την έλλειψη κοινωνικών πολιτικών, δεν αποτελούν μεμονωμένα λάθη ή διαφορετικές τεχνοκρατικού χαρακτήρα επιλύσεις για συγκεκριμένα έργα. Στοιχιοθετούν στο σύνολό τους το μονόδρομο των κυβερνώντων στις επιταγές της νεοφιλελεύθερης οικονομίας: «Τίποτα για τον άνθρωπο, όλα για τα κέρδη».



2. Τρία εκατ. άστεγοι/ες, που τείνουν να διπλασιαστούν, και 18 εκατ. κακώς στεγασμένοι/ες.

4. Η επιχειρούμενη εξαφάνιση των προσφυγικών γειτονιών. Σκέψεις μέσα από ένα συγκεκριμένο παράδειγμα

«*Ήρθα στην Αθήνα πριν 19 χρόνια για σπουδές. Στην αρχή έμενα στην Καισαριανή. Μου άρεσε εκεί. Οι γείτονες ήταν πρόσφυγες. Ένωθα πολύ καλά δίπλα τους. Είχαμε την ίδια εμπειρία. Η προσφυγιά δεν ξεχνιέται*» – Αμίν, Σουδάν (Κατζουράκης κ.ά. 2001: 141).

Στην Αθήνα-Πρωτεύουσα της Ολυμπιάδας ένα σχέδιο εξαφάνισης των παλιών προσφυγικών γειτονιών στην Αθήνα και τον Πειραιά βρίσκεται σε εξέλιξη. Ειδικότερα, θα αναλυθεί η περίπτωση του συγκροτήματος των προσφυγικών κατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Το συγκεκριμένο παράδειγμα, τοπικής εμβέλειας, δεν μπορεί να κατανοηθεί αποσπασματικά, έξω από τις γενικότερες τάσεις οι οποίες υλοποιούνται στον αστικό χώρο, σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η Ολυμπιάδα, το «μεγάλο γεγονός», χρησιμοποιήθηκε ως το πρόσχημα για την επιτάχυνση των διαδικασιών και για την ανατίρηση αποδοχή ανταρχικών και αντικοινωνικών αποφάσεων. Η τελευταία πράξη του εγκλήματος γράφτηκε με την ένταξη του συγκροτήματος στον Ολυμπιακό Άξονα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, προδιαγράφοντας έτσι την «αυτονόητη» εξαφάνισή του. Πίσω όμως από αυτές τις αποφάσεις αποκρύβεται μια πολιτική η οποία προωθεί στην ουσία την εξαφάνιση των τόπων μνήμης και πολιτισμού στην πόλη, καθώς αυτοί συγκρούονται αξιακά με τους νόμους της αγοράς.³ Αυτή είναι η ουσία της αντιπαράθεσης η οποία έχει ξεσπάσει γενικότερα με όλους τους

προσφυγικούς συνοικισμούς, αλλά και ειδικότερα με την προοπτική του συγκροτήματος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας.

a. Η αφήγηση και τα συμβάντα

Το θέμα έρχεται και πάλι στη δημοσιότητα στις 23/10/2003 λόγω της ατεκμηρίωτα αυθαίρετης απόφασης του Κεντρικού Συμβουλίου Νεότερων Μνημείων, σύμφωνα με την οποία δεν κρίνεται «διατηρητέο το συγκρότημα» αλλά μόνο δύο από τις οκτώ κατοικίες ως κελύφη, ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την κατεδάφισή του. Παράλληλα, και εν κρυπτώ, στο ΥΠΕΧΩΔΕ ετοιμάζεται η προκήρυξη της εργολαβίας κατεδάφισης. Βέβαια, οι μεθοδεύσεις από την κεντρική εξουσία δεν είναι πρόσφατες. Έχουν προίσορρία πολλών χρόνων, η οποία δημιούργησε μια χρόνια ανασφάλεια στους κατοίκους, και ιστορία τουλάχιστον τριών χρόνων, στη διάρκεια των οποίων με εκβιασμούς και ατομικούς εκφοβισμούς η Κτηματική Υπηρεσία του Δημοσίου αγόρασε κάποια διαμερίσματα στη μισή τιμή της πραγματικής τους αξίας. Δεν κατάφερε όμως να τα αγοράσει όλα, όπως θα επιθυμούσε, και έτσι το σχέδιο τροποποιήθηκε από αγορά σε αναγκαστική απαλλοτρίωση λόγω Ολυμπιακού Άξονα.

Όλες αυτές οι ενέργειες στη διάρκεια των τριών τελευταίων χρόνων έχουν καταγγεληθεί με άρθρα στον τύπο, με πολλές κινητοποιήσεις, ενώ έχουν πραγματοποιηθεί και εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και πολιτισμού επιτόπου στο χώρο του συγκροτήμα-

3. Στην περίπτωση της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, οι 8 πολυκατοικίες καταλαμβάνουν το 30% των 14,5 στρεμμάτων, ενώ αφήνουν 10 στρέμματα ελεύθερο υπαίθριο χώρο. Η ισοπέδωσή τους «προσφέρει» 14,5 στρέμματα στο κέντρο της Αθήνας που μπορούν να υπερδομηθούν με αύξηση των συντελεστών δόμησης από 0,95 σε 3,6 και των υψών από 3 ορόφους σε 8.

τος. Παρ' όλες τις εξοντωτικές για τους κατοίκους μεθοδεύσεις, το συγκρότημα σήμερα κατοικείται, καμία πολυκατοικία δεν είναι κενή στο σύνολό της και ο σύλλογος των κατοίκων εξακολουθεί να αντιστέκεται.

Στην αντιπαράθεση που έχει ξεσπάσει, η Κεντρική Εξουσία είναι απελπιστικά μόνη, με μοναδικούς συμπαραστάτες της τους φοβισμένους υπαλλήλους της (εδώ τίθεται και ένα θέμα του ρόλου και του ήθους των ειδικών σε επίπεδο προσωπικής ευθύνης, καθόλου αμελητέο).

β. Τα επιχειρήματα για τη διατήρηση του συγκροτήματος

Το συγκρότημα των προσφυγικών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας είναι ένα από τα ελάχιστα δείγματα κοινωνικής κατοικίας στην Αθήνα. Κτίστηκε το 1936 πάνω στις αρχές του μοντέρνου κινήματος από επώνυμους αρχιτέκτονες. Υπήρξε ένα πρόγραμμα «εκκαθάρισης τρωγλών» πρωτοποριακό για την εποχή του. Συνδέθηκε με σημαντικές περιόδους της ιστορίας μας (Μικρασιατική Καταστροφή, Εθνική Αντίσταση, Εμφύλιος). Πραγματοποιήθηκε ως δείγμα αναγνώρισης της «υποχρέωσης που είχε η Ελληνική Πολιτεία προς τους πρόσφυγες, καθώς με τα δικά τους χρήματα –τα επιπλέον της ανταλλάξιμης περιουσίας τους– ξεπληρώθηκε το χρέος της Ελλάδας προς την Τουρκία» (δήλωση Βενιζέλου το 1932, *Πρακτικά Βουλής*).

Όλοι οι υπεύθυνοι, καθ' ύλην αρμόδιοι φορείς για θέματα αρχιτεκτονικής και προστασίας υποστηρίζουν τη διατήρηση του συνόλου του συγκροτήματος: η 1η Εφορεία Νεότερων Μνημείων του ΥΠΠΟ, ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, η Διεθνής Ένωση Αρχιτεκτόνων, το ICOMOS, η Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, ο σύλλογος φοιτητών/τριών Αρχιτεκτονικής Σχολής.

λής, το Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Ινστιτούτο Ελληνικής Αρχιτεκτονικής.

Εντυπωσιακή υπήρξε η συμπαράταξη στη διατήρηση του συγκροτήματος συλλογικών φορέων ενεργών πολιτών και ατόμων, εκτός από τους καθ' ύλην αρμόδιους φορείς: της ομοσπονδίας προσφύγων, προσωπικότητων των γραμμάτων, των τεχνών και της επιστήμης, επώνυμων δημοσιογράφων, μέσων μαζικής ενημέρωσης. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι, συνολικά, ειδικοί και μη έχουν τοποθετηθεί στο κρίσιμο ερώτημα μαχητικά υπέρ της διατήρησης αυτού του τόπου κατοίκησης. Σε αντίθεση με αυτή την εναντίωση εντούτοις συνεχίστηκαν με πείσμα οι μεθοδεύσεις για την κατεδάφιση του συγκροτήματος, παρ' όλο το κλίμα των υποσχέσεων της προεκλογικής περιόδου.

4γ. Διατήρηση/αναβάθμιση και πώς. Τι μπορεί να γίνει σε μια άλλη κατεύθυνση

Μόνο με τη διατήρηση του συγκροτήματος των προσφυγικών κατοικιών μπορεί να υπάρξει αναβάθμιση και δημιουργία πρασίνου, εάν στόχος είναι πράγματι το «καλό των Αθηναίων και της πόλης».

Μετά από μελέτη του συγκροτήματος επί πολλά εξάμηνα στα πλαίσια μαθήματος, στον τομέα ΙΙΙ της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, και τις αντίστοιχες φοιτητικές εργασίες που εκπονήθηκαν, ξερουμπε με σιγουριά και επί χάρτου ότι:

– Ο κενός υπαίθριος χώρος των 10 στρεμμάτων ο οποίος περιβάλλει τις πολυκατοικίες μπορεί να μετασχηματιστεί σε χώρο πρασίνου, πολιτιστικών δραστηριοτήτων και αναψυχής, χωρίς άσκοπες κατεδαφίσεις που δημιουργούν κοινωνικό πρόβλημα και άλλη μια πληγή στην ιστορία αυτής της πόλης.



Καλλιθέα 2003



Αντιπολεμική διαδήλωση 2003



Αντιπολεμική διαδήλωση 2003

– Τα διαμερίσματα τα οποία έχει αγοράσει η ΚΕΔ θα μπορούσαν να επαναχρησιμοποιηθούν, ως χώροι μικρής κλίμακας εξυπηρετήσεων ή κατοικίας για ειδικές ομάδες του πληθυσμού (φοιτητών/τριών, συννοδών αρρώστων από την επαρχία που νοσηλεύονται στο Νοσοκομείο Άγιος Σάββας, νέων προσφύγων κ.λπ.). Τα εσωτερικά των κατοικιών των προσφύγων-ιδιοκτητών είναι δυνατόν να αναβαθμιστούν σύμφωνα με τις ανάγκες τους, καθώς και οι όψεις όλων των πολυκατοικιών, σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις αποκατάστασης τέτοιων συνόλων.

Δηλαδή, μέσα από ένα πιλοτικό πρόγραμμα αναβάθμισης του συγκροτήματος, με την ουσιαστική συμμετοχή των κατοίκων, μπορεί με ήπιες παρεμβάσεις να μετασχηματιστεί αυτό το τμήμα της Αθήνας σε μοναδικό χώρο ανάσας και αναψυχής, που θα προσφέρει ιδιαίτερες ποιότητες ζωής όχι μόνο στους κατοίκους του, αλλά και σε όλη την πόλη.

Αυτά όλα ξέρουμε ότι μπορούν να γίνουν, πρόκειται για μια λύση ρεαλιστική για την οποία απαιτούνται ελάχιστα χρήματα. Η διάσωση των προσφυγικών κατοικιών είναι βέβαια μια λύση που προσβλέπει στην ποιότητα ζωής των κατοίκων της πόλης. Και προϋποθέτει ένα ρόλο του δημόσιου τομέα ρυθμιστικό υπέρ του κοινωνικού συνόλου, και όχι αυτόν του διαμεσολαβητή προς όφελος ιδιωτικών συμφερόντων.

δ. Η κατανόηση των αντιφάσεων και της σύγκρουσης

Η ανάλυση του συγκεκριμένου παραδείγματος και η κατανόηση ορισμένων πτυχών της σύγκρουσης η οποία εξελίχθηκε σε διάφορες φάσεις έχουν ίσως ένα γενικότερο ενδιαφέρον. Ας ανασυνθέσουμε αφαιρετικά και χωρίς προκαταλήψεις τα

δεδομένα: το παράδειγμά μας αφορά τη σύγκρουση με μια πρόταση η οποία προέρχεται από την κεντρική εξουσία για ένα σημαντικό «υποβαμισμένο», όπως το χαρακτηρίζουν, τμήμα της πόλης και στοχεύει στην «αναβάθμισή του με τη δημιουργία πρασίνου, για το καλό όλων των Αθηναίων». Μέρος της πρότασης είναι και ο τρόπος απόκτησης του οικοπέδου με αναγκαστική αγορά ή απαλλοτρίωση των κατοικιών, έναντι ποσού που καθορίζεται επίσης από την κεντρική εξουσία. Την πρόταση συνοδεύει, σε μια πρώτη φάση, μια ολόκληρη επιχειρηματολογία για την άθλια κατάσταση του συγκροτήματος, τις φθορές του χρόνου, που πιστοποιούν οι φθαρμένοι σοβάδες των όψεων, την αδυναμία της κάθε μονάδας κατοικίας να εξυπηρετήσει τις σύγχρονες σημερινές ανάγκες, αφού σχεδιάστηκαν με βάση τις ανάγκες άλλων εποχών, και παράλληλα μια ενοχοποίηση των κατοίκων, «όλοι οι παλιοί πρόσφυγες έχουν φύγει, τώρα στο συγκρότημα μένουν μετανάστες» ή «πώς άφησαν τις κατοικίες τους να φτάσουν σε αυτό το σημείο και τον ελεύθερο χώρο να γίνει σκουπιδότοπος». Ταυτόχρονα επιστρατεύεται ένας ιδιόμορφος «ανθρωπισμός συμπόνιας»: «Μα είναι δυνατόν να κατοικούν άνθρωποι σε αυτά τα ερείπια;»

Όλο το σενάριο για την απελευθέρωση ενός μεγάλου οικοπέδου στο κέντρο της Αθήνας έχει στηθεί για τις ανάγκες μιας επικοινωνιακής οθόνης, με μια δική του εσωτερική λογική: οι κάτοικοι πρέπει να φύγουν από αυτές τις άθλιες συνθήκες για να ζήσουν αλλού καλύτερα, και ο χώρος να δοθεί στους Αθηναίους. Πρόκειται για τη χρησιμοποίηση μιας γλώσσας και μιας επιχειρηματολογίας άλλων εποχών, με στόχο την απόκρυψη των πραγματικών αιτιών, λόγων και πολιτικών που καθοδηγούν τη συγκε-

κριμένη απόφαση. Ακόμα περισσότερο, ο «κοινωνικός αντίπαλος» σε αυτή την απόφαση (δηλαδή οι κάτοικοι, παλιοί και νέοι/ες, πρόσφυγες και μετανάστες/τριες) εμφανίζεται σαν μια «θλίψη» και για λύση. Μια τακτική γενικευμένη, όπως φαίνεται, καθώς συχνά «η κοινωνική αντίπαλότητα» εμφανίζεται ως κοινωνική κακοδαιμονία και όχι ως εκμετάλλευση ή ως σύγκρουση.⁴

Η σύγκρουση στα επιχειρήματα και η απόκρυψη των πραγματικών αιτιών έχει όμως ως αποτέλεσμα την εμφάνιση δύο ασύμβατων λογικών ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη, μέσα από τις οποίες δεν είναι δυνατόν να παραχθεί κανένας διάλογος και άρα αποκλείεται και η δυνατότητα της όποιας διαπραγμάτευσης. Γι' αυτό άλλωστε δεν επιδιώκεται ο διάλογος, ο οποίος υπήρξε εργαλείο σχεδιασμού σε παλαιότερες εποχές. Για να υλοποιηθούν τέτοιου είδους αποφάσεις σήμερα, εξυπηρετεί η κατασκευή ενός επικοινωνιακού λόγου ο οποίος οφείλει να τρομοκρατεί για να επιβληθεί. Αυτό συνέβη και σε όλη τη διάρκεια των αντιπαραθέσεων με την κεντρική εξουσία για τη διάσωση των προσφυγικών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας: σύγκρουση επιχειρημάτων, αυταρχισμός στο λόγο και στις μεθοδεύσεις, εν κρυπτώ πράξεις και απαξίωση των αντίθετων απόψεων. Τελικά πρόκειται για ασύμβατες λογικές, που απορρέουν από συγκρουόμενους στόχους και επιλογές.

ε. Ο κοινωνικός ορθολογισμός απέναντι σε αυτόν της αγοράς⁵

Όσο η συμπαράσταση ειδικών και ενεργών πολιτών απέναντι στους κατοίκους του προσφυγικού συγκροτή-

4. Querrien, A., Lassave, P. (2003), *Les Annales de la recherche urbaine*, 93: 3.

5. Harvey 1992, επίσης Tsiomis 1993.

ματος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας αυξάνει και συγκροτείται μαζικά, συγκροτείται πολύπλευρα και η τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία για τη διατήρηση του συγκροτήματος, για τη σημασία του για τους κατοίκους του και την πόλη, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνονται και οι εναλλακτικές προτάσεις για την αναβάθμισή του με τη συμμετοχή των ίδιων των κατοίκων. Προτάσεις οι οποίες είναι σύμφωνες οικονομικά, δίκαιες κοινωνικά και ποιοτικές πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά. Δημιουργείται δηλαδή, βήμα-βήμα αλλά με εσωτερική συνέπεια, όλη η λογική του σεναρίου αντίστασης στην κατεδάφιση, αλλά και της πρότασης για την προοπτική του.

Αντίθετα, η κεντρική εξουσία, μόνη, αρθρώνει ένα λόγο αποσπασματικό, σχεδόν απλοϊκό, για να υποστηρίξει την πρότασή της, με ακραίες διατυπώσεις όπως «όλοι αυτοί οι ειδικοί και οι φορείς είναι υπεύθυνοι για την Πλατεία Ομονοίας», δηλαδή σχεδόν δεν ξέρουν τι τους γίνεται, ή επιστρατεύεται ο αντισημικός κανονισμός για να τεκμηριώσει ότι τα συγκεκριμένα κτήρια δεν έχουν αντισεισμική προστασία, ενώ σε περίπτωση που εφαρμοστεί ο κανονισμός θα αλλοιωθεί ο χαρακτήρας τους, όταν είναι γνωστό ότι δεν έχουν υποστεί καμία βλάβη από τους σεισμούς μέχρι σήμερα. Πρόκειται για ένα λόγο που εμφανίζεται ανορθολογικός, όχι βέβαια από ανικανότητα, αλλά γιατί αποκρύπτονται οι πραγματικοί στόχοι της πρότασης, που δεν είναι άλλοι από τον ορθολογισμό των κανόνων της αγοράς.

Η κατανόηση αυτής της αντίφασης έχει σημασία για την κατανόηση του φαινομενικά παράλογου της επιμονής στην υλοποίηση της απόφασης από την κεντρική εξουσία. Πρόκειται για μια σύγκρουση ανάμεσα στον κοινωνικό ορθολογισμό

και τον ορθολογισμό της αγοράς. Ο πρώτος υπερασπίζεται τον άνθρωπο, τα δικαιώματα, την πόλη-άστυ, την ιστορία, και με βάση αυτές τις αξίες διαμορφώνει το λόγο, τα επιχειρήματα και τις προτάσεις· ο δεύτερος συγκροτείται με κριτήριο τα μεγάλα κέρδη και την εμπορευματοποίηση της πόλης.

Η ανάλυση κάθε φορά των συγκεκριμένων εμπειριών, προτάσεων και δράσης εναντίωσης σε αποφάσεις που απορρέουν από το σχεδιασμένο μονόδρομο για τους χώρους της πόλης βοηθά στην κατανόηση του νέου χαρακτήρα των συγκρούσεων και στη διαμόρφωση των απαραίτητων συμμαχιών, σχεδιασμών και τακτικών. Σίγουρα πάντως δείχνει ότι σήμερα περισσότερο παρά ποτέ ο σχεδιασμός ως εναντίωση, αλλά και ως εναλλακτική πρόταση, συνδέεται με την κοινωνική πρακτική και δυναμική και άρα δεν μπορεί παρά να είναι ουσιαστικά συμμετοχικός.

Η συγκεκριμένη περίπτωση αντίστασεων για το συγκρότημα των προσφυγικών κατοικιών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας σε κάθε περίπτωση έδειξε επίσης ότι η έκβαση της σύγκρουσης δεν είναι κάθε φορά δεδομένη. Και άρα και ο μονόδρομος δεν είναι δεδομένος. Το Συμβούλιο της Επικρατείας αποφάσισε την αναστολή της απόφασης για κατεδάφιση και αναμένεται η οριστική απόφαση, με εισήγηση όμως θετική.

5. Τα κινήματα πόλης δημιουργούν σήμερα τις προϋποθέσεις για να ξανασκεφτούμε το δικαίωμα στην «πόλη των δικαιωμάτων»

Ο χώρος της πόλης δεν είναι ουδέτερος, δεν παράγει από μόνος του συ-

μπεριφορές, σίγουρα όμως τρομοκρατεί, δεσμεύει και αποκλείει συμπεριφορές.

Τους πολιτικούς, κοινωνικούς, φυλετικούς, σεξιστικούς αποκλεισμούς διατρέχουν, περιχαράκωνουν και περιγράφουν μικρότεροι ή μεγαλύτεροι χωρικοί αποκλεισμοί. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι χωρικοί αποκλεισμοί εντείνουν και αναπαράγουν τους κοινωνικούς αποκλεισμούς.

Από τα κινήματα πόλης τα ενταγμένα στο ΕΚΦ κερδίσαμε ήδη νέες αναφορές, για να κατανοήσουμε/να σκεφτούμε/να δράσουμε/να προτείνουμε για την πόλη:

– Την επικαιροποίηση εννοιών και μεθόδων που για ένα διάστημα καταγγέλλθηκαν ως παρωχημένες και αναποτελεσματικές. Το δικαίωμα στην πόλη και η κριτική στην καθημερινή ζωή του Henri Lefebvre επαναδιατυπώνονται ως αίτημα με νέους όρους και παίρνουν τη μορφή της διεκδίκησης μιας πόλης των ισότιμων δικαιωμάτων για όλους/ες.

– Το «Σκέψου παγκόσμια, δράσε τοπικά» αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία στην αμφισβήτηση της πόλης-επιχείρησης. Για κάθε πόλη ως ξεχωριστή περίπτωση θα πρέπει να κατανοήσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της για να δράσουμε τοπικά, αλλά αυτή η κατανόηση δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη συνεύρεσή της με τα γενικότερα χαρακτηριστικά στην κρίση της πόλης και την κατανόησή τους.

– Το «Οι άνθρωποι ως κύρια συνιστώσα της πόλης, και πάνω από τα κέρδη» δεν είναι πια ένα σύνθημα, κατακτήθηκε ως βίωμα στη Φλωρεντία το 2002, όπου ένα εκατομμύριο άτομα και πολύχρωμες συλλογικότητες μετασχημάτισαν την πόλη και το δημόσιο χώρο της, δημιούργησαν τα σπέρματα των εναλλακτικών οραμάτων για το δημόσιο χώρο, την πρόταση για την ανοιχτή πόλη σε αντιπα-

ράθεση με την επιχείρηση επιβολής της «απαγορευμένης πόλης» στη Γένοβα.

– Το «Οι άνθρωποι πάνω από τα κέρδη» υλοποιείται με τη διεκδίκηση του δικαιώματος στην πόλη των δικαιωμάτων. Με αυτή την διατύπωση μας ανοίγονται καινούργιοι δρόμοι για να σκεφτούμε και να δράσουμε για την πόλη.

Η πόλη των δικαιωμάτων σημαίνει αλλαγή στα κριτήρια σχεδιασμού. Σημαίνει επανασχεδιασμό και επαναδιάταξη, με έμφαση στη χωροθέτηση των πολλαπλών και ισότιμων δικαιωμάτων όλων των πολιτών, ανδρών και γυναικών, μεταναστών/τριών, αποκλεισμένων, χωρίς χαρτιά και χωρίς φωνή, σημαίνει την ουσιαστική συμμετοχή των ίδιων των ενδιαφερομένων ατόμων και ομάδων. Άρα η πόλη ορίζεται ως σχεδιασμός των χωρικών εκφάνσεων των δικαιωμάτων και όχι ως μέσο διακίνησης εμπορευμάτων και αποκλεισμών. Αντιστεκόμαστε σημαίνει δημιουργούμε, και δεν δεχόμαστε την πόλη της αγοράς και των αποκλεισμών μέ-

σα από μια πολεοδομία των αποκλεισμών. Δικαίωμα στην πόλη όμως σημαίνει δικαίωμα στην κατοικία για όλους/ες. Η εργασία και τα κοινωνικά δικαιώματα, άρα και η κατοικία, σήμερα αλληλοσυσχετίζονται.

Η ριζοσπαστικοποίηση, μέσα από την ανακάλυψη νέων σχέσεων στην αλυσίδα των αρνητικών επιπτώσεων της πόλης-επιχείρησης, δίνει νέες προοπτικές στο να σκεφτούμε και να δράσουμε για την πόλη των ισότιμων δικαιωμάτων. Η πλήρης αμφισβήτηση του συστήματος και των μοντέλων του, ο σεβασμός στη διαφορετικότητα των καταστάσεων στην Ευρώπη, η ανάγκη νέων ιδεών στο σχεδιασμό και εναλλακτικών προσεγγίσεων είναι θέματα που απασχολούν ερευνητές/τριες που συνεργάζονται με τα κινήματα της πόλης.

Σε μια ιστορική στιγμή κρίσιμη, όπου με διαδικασίες γρήγορες που δημιουργούν φόβους η κατάσταση οξύνεται, η απάντηση του Κ.Φ. στη Φλωρεντία για το Δικαίωμα στην πόλη και την κατοικία δόθηκε με την απόφαση της συγκρότησης ενός ευ-

ρωπαϊκού διεκδικητικού δικτύου, με άξονα τη συνολικότητα της έννοιας του/της πολίτη και των δικαιωμάτων του/της και την αναζήτηση νέων χωρικών εκφράσεων και εναλλακτικών προτάσεων στο επίπεδο της πόλης και της κατοικίας. Στην πορεία και νέες ιδέες θεωρίας πράξης μπορούν να προκύψουν από αυτή τη ζωντανή διαδικασία της συνέντευξης.

Και στον ελλαδικό χώρο τα προβλήματα υπάρχουν, οξύνονται και θα οξύνονται και μετά το 2004. Μέσα από συνεργασίες εμπειριών, έρευνας, δράσης και κινήματος, μπορούμε, ειδικά για τα ζητήματα της πόλης, να αντισταθούμε και να συνδεθούμε με το ευρωπαϊκό διεκδικητικό κίνημα που ήδη έχει συγκροτηθεί. Οι συνεργασίες σε κοινούς στόχους των ειδικών και των ενεργών πολιτών είναι απαραίτητες. Ο 21ος αιώνας, ο αιώνας των πόλεων, μπορεί να γίνει και ο αιώνας της «μικρής δικής μας πόλης». Και οι ερευνητές/τριες του χώρου από διάφορες ειδικότητες έχουν τον δικό τους ρόλο σε μια τέτοια κατεύθυνση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Agiar, M. (2003), «La Ville nue», *Les Annales de la recherche urbaine*, 93: 57.
Annales de la Recherche Urbaine (2003), «Les Infortunes de l'espace», Paris: Plan Urbanisme, Construction, Architecture, τ. 93.
- Βακάν, Α. (2002), *Οι φυλακές της μιζέριας*, Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P. (1993), *La misère du monde*, Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (2001), *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα, αντεπίθεση πυρών*, Αθήνα: Πατάκης.
- Bourdieu, P. (2002), *Interventions 1961-2002. Science sociale et action politique*, Marseille: Agone.
- Βουχέα, Α. (2003), *Κατοίκηση και κατοικία. Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Harvey, D. (1992), *Social Justice, Postmodernism and the City*, European Workshop on the Improvement of the Built Environment and Social Integration in Cities, Dublin: J. Miller, FEACTION Colloque, Berlin 1991.
- Κατζουράκης, Κ., Γέρου, Κ., Γρίβας, Α., Δούκα, Μ., Οικονομόπουλος, Ν. (2001), *Ο δρόμος προς τη Δύση. Η περιπέτεια της μετανάστευσης με ζωγραφική, κείμενα και ντοκουμέντα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Paugam, S. (1996), *L'Exclusion. L'état des savoirs*, Paris: La Découverte.
- Pedrazzini, Y., Bolay, J.-Cl., Bassand, M. (1996), *Habitat créative éloge des faiseurs de ville. Habitants et architectes d'Amérique Latine et d'Europe*, Lausanne: IREC, Département d'Architecture de Lausanne, Unesco.
- Tsiomis, Y. (1993), *Villes - logements - exclusions: étude comparative sur les politiques du logement et de la ville dans les pays de la Communauté Européenne*, D.G. V/B/1.
- Χατζημυχάλης, Κ. (2003), «Η στρατιωτικοποίηση του αστικού χώρου», *Κυριακάτικη Αυγή*, 12/1/2003.